

En enkel og ukunstlet herregårdsarkitektur

Af museumsinspektør, dr.phil. Ulla Kjær

I 1700-tallets sidste halvdel opstod den tid, vi stadig lever i. Nye samfundsstrukturer, nye opdagelser og nye, videnskabelige fremskridt skabte nye livsvilkår. Mennesket brød med de traditionelle autoriteter og opnåede en hidtil uset frihed. Men med uafhængigheden fulgte, at den enkelte fik et ansvar for sit eget liv – og en bekymring over at have fået dette ansvar. Optimisme og fremskridtstro kom til at gå hånd i hånd med pessimisme og rodløshed. 1700-tallets slutning blev både reformernes og revolutionernes tid. Inden for det danske herregårdsbyggeri blev det først og fremmest en periode præget af en byggeiver, der hverken fandt sin lige i tiden før eller tiden efter. Med enevældens indførelse i 1660 var borgerligt fødte blevet ligestillet med adelsfødte, for så vidt som de nu også måtte købe jord og bygge herregårde. Men krige og kriser betød, at forholdsvis få benyttede sig af den nye ret til at lade nyopføre. Først i 1700-tallets midte kom der gang i herregårdsbyggeriet. Men efter

halvtreds år med nyopførelser gik det fra 1800-tallets første årtier atter den anden vej. Danmark blev inddraget i Napoleonskrigene, regeringsfællesskabet med Norge gik i opløsning, og den danske stat gik fallit. Herefter fulgte en ny landbrugskrise, og der blev atter langt mellem de nybyggede herregårde.

Nyklassicisme

1700-tallets menneske gjorde ikke alene oprør imod autoriteterne, men også imod den kultur, som det selv havde skabt. Allerede i 1719 fik Daniel Defoe en enorm succes med sin bog om Robinson Crusoe på den øde ø. Nogenlunde samtidig blev den altdominerende stilart barokken erstattet af en ny, tilstræbt naturefterlignende stil. Den blev opkaldt efter det franske ord for en af dens mest populære, muslingeskalsagtige dekorationer, den såkaldte rocaille, og blev til 'rokoko'en'. Men denne stil var næppe slået igennem, før den blev mødt med kritik for sit forsøg på at fremstille en natur, der var mere naturlig end naturen selv.

Reaktionen blev et forsøg på at lade sig inspirere af menneskehedens ældst kendte og dermed mest

Bernstorff i Gentoft, opført af Nicolas-Henri Jardin for udenrigsminister J.H.E. Bernstorff i årene 1759-65. Eksteriør. Foto: Ulla Kjær 2007.

naternære kulturer, de antikke. Det var ikke meningen, at den stil, der kom ud af det, skulle ligne den antikke, men det blev let resultatet, også fordi den traditionelle opfattelse af, at Gud blandede sig i alle menneskelige forhold, i stigende grad blev erstattet af en forestilling om, at Han én gang for alle havde skabt en verden, hvori Han havde nedlagt alle retningslinier for den menneskelige færden. Den nye synsvinkel betød, at de stilidealer, der tog form i 1700-tallets anden halvdel, fik et fælles fundament i det enkle, funktionelle og velproportionerede, og kom til at fremstå som en nyskabt klassicisme – en nyklassicisme. Med denne stil var der dannet en perfekt ramme om den nye harmoni med naturen. Den nye tids mennesker lagde pudderparykkerne og fiskebensskørterne på hylden og indrettede sig i huse med havesale og duft af potpourri – og den størst mulige bekvemmelighed.

Landstedet

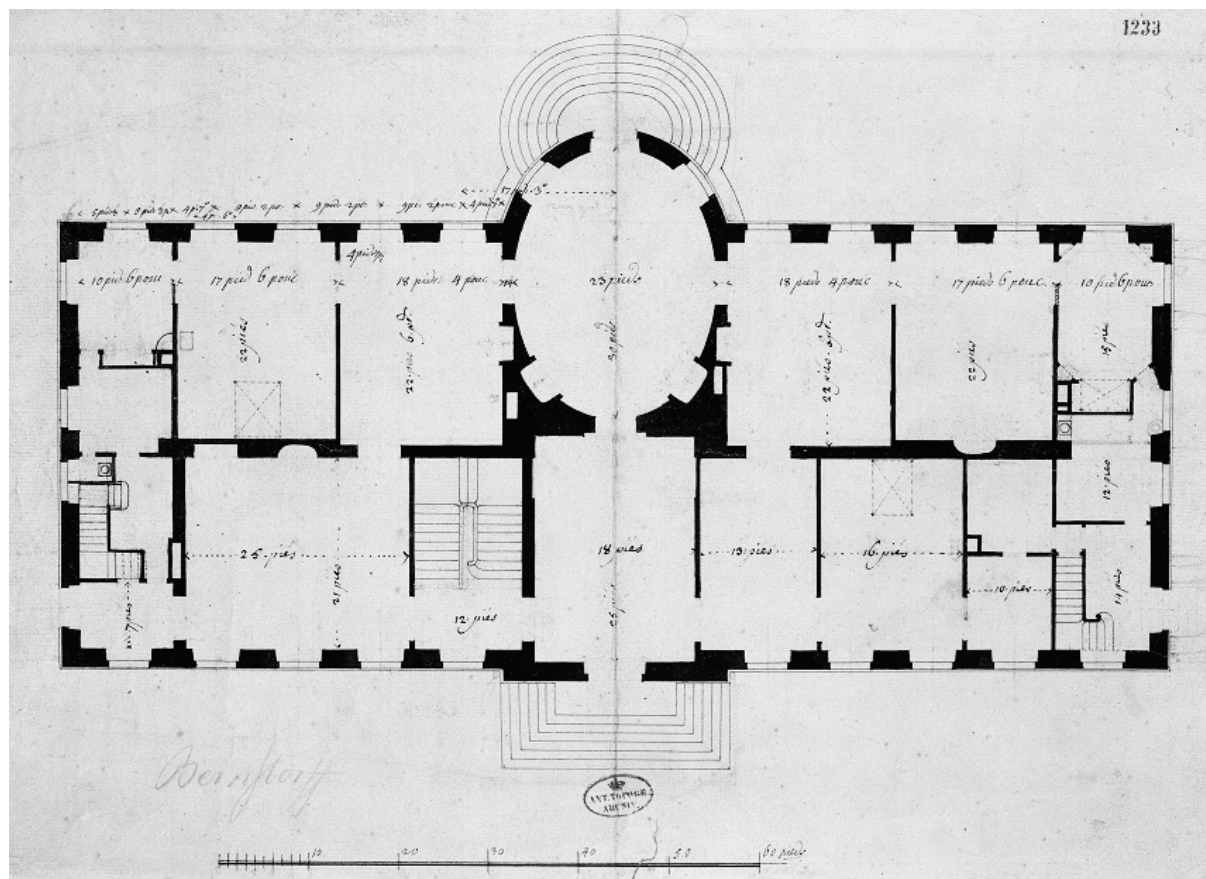
I rokokovens franske herregårdsarkitektur var der opstået en moderne udgave af den oprindelig romerske lystgård, lystslottet eller den såkaldte 'maison de plaisance'. Det var en uformel og komfortabel bygningstype, som blev populær i en tid, hvor statsadministrationen blev mere og mere omfattende, og hvor embedsmændene kom til at tilbringe en større og større del af deres tid ved hoffet. De fremmeste af disse embedsmænd kom traditionelt fra den jordejende adel. De fik vedblivende de fleste af deres indtægter fra deres herregårde, men nu blev det almindeligt, at de

overlod driften af disse gårde til forpagtere, idet de selv fandt sig en bolig i byen, hvorfra de let kunne passe deres job i centraladministrationen. For mange af herregårdsejerne kom herregårdenes hovedbygninger dermed til at fungere som en slags sommerhuse.

I 1750'ernes begyndelse overtog den nyudnævnte danske udenrigsminister J.H.E. Bernstorff et jordområde nord for København og gav det sit eget navn, Bernstorff. I løbet af 1760'erne lod han området udvide til et regulært gods, samtidig med at han lod den indkaldte franske arkitekt, Nicolas-Henri Jardin (1720-99), opføre en ny hovedbygning på stedet. Denne bygning blev fra første færd lagt afsondret fra de oprindelige avlsbygninger og bevarede således lystgårdens karakter af et sted, der var 'helliget hvilen mellem arbejdstimerne', sådan som der kom til stå over Bernstorffs indgangsdør. Udenrigsministeren havde ønsket, at hans nye bygning skulle forsynes med en fremspringende, oval havesal ligesom i rokokovens 'maisons de plaisance'. Jardin efterkom denne anmodning, men behandlede resten af huset som en nyklassicistisk, det vil sige ærlig og funktionel, lystgård. Grundplanen blev enkel og overskuelig, med køkken og spisesal mod nord og de sekundære trapper, tjenerskabets trapper, i gavlene, hvor de både kunne fungere som isolation og sikre, at herskab og tjenestefolk kunne komme rundt i huset uforstyrret af hinanden.

Nyklassicismens arkitekter

Jardin var blevet indkaldt til Danmark i 1754, og han kom til at opholde sig her i perioden 1755-71.

Bernstorff i Gentofte. Usigneret grundplan, sandsynligvis udført af N.-H. Jardin. Nationalmuseet, Antikvarisk-Topografisk Arkiv.

Den officielle begrundelse for hans indkaldelse var færdiggørelsen af hovedstadens nye kongelige prestigekirke, Frederikskirken. Men det var nok så betydningsfuldt, at Jardin samtidig blev professor

i arkitektur på det nyoprettede danske kunstakademi og dermed landets første professionelle lærer i bygningskunst. Med denne post fik han en nøgleposition i dansk arkitekturhistorie. Han kom også til

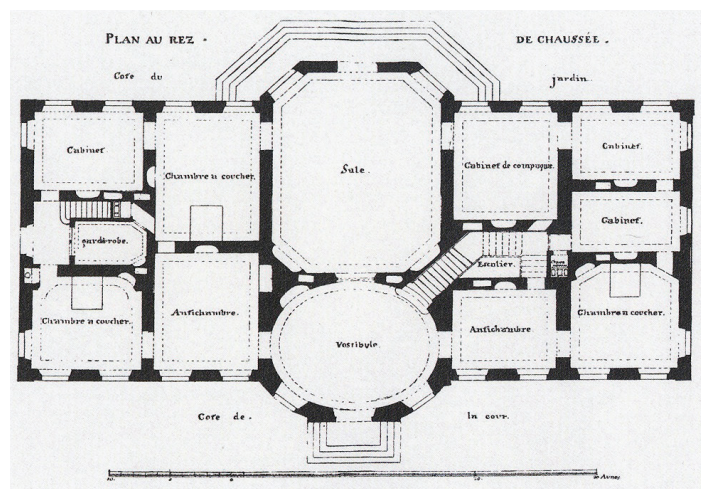
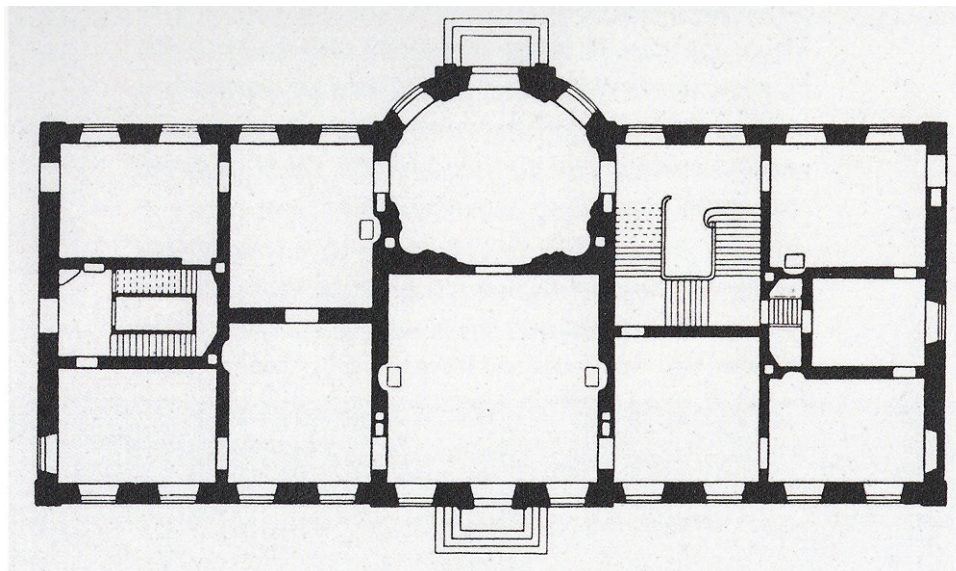

Langesø på Fyn, opført af G.E. Rosenberg for A.C. Holsten 1774-75 og tegnet af Niels Ringe o. 1830. Nationalmuseet, Antikvarisk-Topografisk Arkiv.

at virke for Frederik 5.'s almægtige overhofmarskal, A.G. Moltke, og ombyggede blandt andet dennes herregård Glorup på Fyn. Men det blev hovedbygningen på Bernstorffs gods, der blev forbilledet for de næste generationers herregårdsbyggeri.

På Jardins tid blev de fleste byggearbejder på de danske herregårde udført af lokale håndværkere og uden inddragelse af en arkitekt. I 1745 blev Margård

på Fyn nybygget under ledelse af den holstenske arkitekt J.G. Rosenberg, og denne eksotiske byggeledelse gjorde et dybt indtryk. Da A.C. Holsten til nabogården Langesø få år efter tog skridt til at lade sin hovedbygning nyopføre ved en anden tysk arkitekt, G.D. Tschierscke, affødte det således en voldsom reaktion fra oldermændene for de fem odenseanske håndværkerlaug, malerne, murerne,

Langesø. Stueplaner udført af henholdsvis G.D. Tschierscke o. 1755 og G.E. Rosenberg o. 1774. Efter Herregården. Menneske - Samfund - Landskab - Bygninger, bd. 2.

Hagenskov på Fyn, bygget af G.E. Rosenberg for storkøbmand Niels Ryberg 1774-77 og kaldt Frederiksgave. Eksteriør. Foto: Roberto Fortuna til: Herregården. Menneske – Samfund – Landskab – Bygninger, bd. 2.

tømrerne, snedkerne og smedene. De sendte en klage til kongen over den nye og ødelæggende brug af udenlandske bygmestre og gjorde samtidig et forsøg på at udmanøvrere Tschierscke, idet de tilbød Holsten, at de personligt ville hjælpe ham med såvel udformningen som opførelsen af hans nybygning for 75% af den normale pris. Tschierscke fik virkelig ikke opgaven, men det gjorde oldermændene heller ikke. Holsten udskød sagen indtil 1774, da han bestilte en revision af Tschiersckes projekt hos J.G. Rosenbergs søn G.E. Rosenberg, der som en af de første havde afsluttet den akademiske arkitektuddannelse under Jardin.

G.E. Rosenberg var nok den af Jardins elever, som mindede mest om læreren. Hans formbehandling er ren og hans sans for proportioner fremragende. På Langesø var opgaven bunden, men det lykkedes ham at få Tschiersckes rokokoprojekt forenklet til noget så tidløst funktionelt, at det blev en ganske berettiget indskrift, som Holsten satte over den færdige bygnings dør: „For efterkommerne og ikke for mig“. Et dårligt helbred begrænsede G.E. Rosenbergs aktivitet og betød, at han ikke fik bygget ret meget. Men hans få nyopførelser viser, at han udmærket kunne måle sig med sin generations bedst kendte arkitekt, C.F. Harsdorff. Nogenlunde samtidig med Langesø leverede han periodens rene nyklassicistiske herregård i form af hovedbygningen på Hagenskov, eller dengang Frederiksgave, sydøst for Assens. Frederiksgaves bygherre var den jyske fæstebondesøn Niels Ryberg, der ved en hård

og målrettet indsats var blevet storkøbmand, reder og fabrikant og en af Danmarks rigeste mænd. Han glemte aldrig sin baggrund og ydede en betydelig indsats for bønderne både på sit fynske gods og på sit sjællandske, Øbjerggård. Han var også en retskaffen og meget ukunstlet mand, og det faldt helt naturligt, at netop han fik en hovedbygning, der rensat for alle overflødigheder kom til at stå med en nærmest krystallinsk skønhed. Frederiksgave fik ligesom Bernstorff et par trapper i gavlene, men her var de beregnet til både herskab og tjenestefolk, idet der ikke indgik nogen specifik herskabstrappe.

En af Jardins andre elever, Hans Næss, fik også flere opgaver inden for det fynske herregårdsbyggeri. Før Næss blev arkitekt, havde han været skriver på Brahesborg, og da hans tidligere arbejdsgiver døde, bad sønnen, ritmester og siden general F.S. Rantzau, Næss om at bygge en ny hovedbygning på en af de gårde, som han havde arvet, nemlig Krengerup. Resultatet blev en bygning med stærke mindelser om Bernstorff. Både her og på det nærliggende Hinds-gavl indførte Næss dog en særlig pompøs vestibule med et trappeanlæg indrammet af frisøjler.

Næss så gerne, at den arkitektstand, som nu var ved at blive opbygget i Danmark, blev til den størst mulige nytte, og han indgav derfor et forslag om oprettelsen af en landsdækkende tilsynsfunktion i form af offentlige provinsbygmestre. Idéen blev i 1779 sendt til høring hos en række lokalt ansvarlige – og faldt. Men alligevel blev det i højere og højere grad de akademiuddannede arkitekter, der fik de store opga-

Krengerup på Fyn, bygget af Hans Næss for Frederik Rantzau o. 1775-80. Eksteriør. Foto: Roberto Fortuna til: Herregården. Menneske - Samfund - Landskab - Bygninger, bd. 2.

ver. Det gjaldt blandt andet et par af Jardins yngste elever, Anders Kruuse fra Horsens og københavneren Andreas Kirkerup. Kirkerup opførte i 1770'erne hovedbygningen på Korselitze på Falster for industrimagnaten J.F. Classen og leverede i 1790'erne en række småbygninger til det haveanlæg, Liselund, som Classens steddatter, Elisabeth (Lisa) Iselin, og hendes mand, Antoine Bosc de la Calmette, lod anlægge i det rigt varierede klinteområde på Vestmøn.

Den nye tids haver skulle naturligvis også være i overensstemmelse med naturen, og de bedste af dem tog derfor deres udgangspunkt i det eksisterende, idet de fremhævede det særprægede ved netop dette skov-, sø- eller sletteområde. På Møn havde naturen selv skabt den mest fantastiske, romantiske have, og Kirkerups opgave blev da blot at levere kulisserne til alle de drømme, der kunne leves ud på Liselund. I sin søgen efter oprindelig var mennesket på

Korselitze på Falster, bygget af Andreas Kirkerup for J.F. Classen 1775-77. Foto: Ulla Kjær 2011.

dette tidspunkt også trængt dybt ind i sin egen sjæl og havde fået en ny interesse for det ubevidste. På Liselund blev drømmene så intense, at det næsten blev dem, der blev virkeligheden.

Enkelte herregårdshovedbygninger og landsteder blev i årene omkring 1800 bygget af udenlandske arkitekter som eksempelvis franskmændene J.-J. Ramée, der især virkede i det københavnske opland. I Holsten førte C.F. Hansen Jardins linie videre i form af

en række bygninger med havesale med det samme fremspring som på Bernstorff og med en oval eller oftest cirkulær plan. Ved projekteringen af Rastorf ved Kiel i 1804 synes han endog at have indforskrevet en grundplan af Bernstorff. Endnu i 1815 tegnede arkitekten J.A. Meyer en hovedbygning med en halvrundt fremspringende havesal til Kærsgaard på Fyn. Så slog krisen igennem, og byggeiveren tørrede ud. Da den et par årtier senere atter blomstrede op, var nyklassici-

Liselund på Møn. Det såkaldte gamle slot, opført af Andreas Kirkerup for Antoine Bosc de la Calmette og hans hustru Lisa. Foto: Ulla Kjær 2010.

sternes loyalitet overfor ældre stilformer ved at overdøve deres grundlæggende krav om enkelhed – og det blev nu af største betydning at give enhver bygning den stil, der bedst kunne udtrykke dens formål. Den modne historicisme trængte igennem, og den enkle og ukunstlede herregårdsarkitektur blev historie.

Artiklen er et resumé af: Ulla Kjær og Vibeke Andersson Møller: Nye idealer – herregårde 1760-1840, i: Herregården. Menneske – Samfund – Landskab – Bygninger, bd. 2, red. John Erichsen og Mikkel Venborg Pedersen, Kbh. 2005, s. 157-224.